

УДК 929(477.53) «16»

Дмитро Вирський
Інститут історії України НАН України

НА СЛУЖБІ КОНТРРЕФОРМАЦІЇ: С. ОРІХОВСЬКИЙ-РОКСОЛАН В ОСТАННІЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ (1559–1566)

Стаття оповідає про останній період у житті С. Оріховського (1513–1566), званого інтелектуала, який походив із західноукраїнських земель. Це час, коли він порозумівся із католицькою ієрархією і став рупором ідей Контрреформації.

Ключові слова: Станіслав Оріховський, Контрреформація.

The article deals with the last period S. Orzechowski (1513–1566), known as an intelligent person, who came from Western Ukraine. The analysed period reflects his so called «agreement» with the Catholic hierarchy, and his being the key spokesman of the Counter-Reformation.

Keywords: Stanislaw Orzechowski, the Counter-Reformation.

Artykuł jest poświęcony ostatniemu okresowi życia S.Orzechowskiego (1513-1566), wybitnego intelektualisty, pochodzącego z ziem zachodnio-ukraińskich. W tym okresie on nawiązał kontakty z hierarchią katolicką i stał się rzecznikiem idei Kontrreformacji.

Słowa kluczowe: Stanisław Orzechowski, Kontrreformacja.

У науково-популярній традиції часто-густо зустрічаємося із тенденцією випуклення антикатолицьких (пропротестантських і проправославних) виступів відомого українського інтелектуала доби Високого Відродження Станіслава Оріховського-Роксолана (1513–1566)¹. Відтак, певною мірою викривляється образ цього переконаного прихильника екуменізму та єдності християнської церкви. Він — може і трохи зарозуміло — вважав, що офіційна церква прийме його погляди як праведні та загальнокорисні.

Конфронтація з офіційною католицькою церквою після гучної справи з одруженням перемиського вільнодумця 1551 р. протривала до 18 серпня 1559 р., коли в Римі помер папа Павло IV, який стояв на перешкоді порозуміння Оріховського із католиками. На другий місяць після смерті цього римського понтифікат опальний перемиський канонік знов подав свою справу до розгляду церковних властей. Новий папський легат Бернардо Бонджованні отримав інструкцію з'ясувати сутність справи, причому Оріховського вже трактовано якщо і як порушника, то менш винного, бо він «поп'ятіємжони тільки грішить, але з єретиками диспутує»². На Пйотрківському сеймі (20.XI.1558 — 8.II.1559) з промовою на захист Роксолана виступив Ян Збонський (Zbąski), син плоцького каштеляна, посол від Сандомирського воеводства³.

Ймовірно, сприяла Оріховському і зміна примаса в Польщі — померлого 1559 р. М. Держжовського заступив Ян Пшерембський (1510–12.I.1562), племінник симпатичного Роксолану Самуеля Мацейовського. Новий примас був прихильником підвищення ученості католицького кліру, патронував Б. Гербесту, що також могло схилити вельможу до толерування земляка останнього.

Роксолана було покликано на синод польської католицької церкви, котрий зібрався у Варшаві 13 березня 1561 р. задля вибору чергових послів на Тридентський собор. Тут він виголосив промову в обороні прав стану духовного і, хоча не все в ній прийшлося до смаку присутнім⁴, синод визнав його правовірним католиком, а папський легат обіцяв, що старатиметься у його справі в Римі⁵.

Із тез промови «Про гідність стану священницького» цікаві акценти нової програми Роксолана як правовірного католика. У справі його одруження — це наголос на тому, що він склав священницькі повноваження до одруження (Роксолан уживає як аргумент метафору дороги, яка та сама як в один бік — до священства, так і в інший бік — від священства до статусу світської особи), а отже, еретиком він ніколи не був. А у справі ставлення до духовенства — акцент на його цементуючому значенні для держави, відтак протистояння ересям — це шлях до порядку і миру-спокою.

Ухвала варшавського синоду дала Оріховському наснагу для нового вибуху творчої активності. Л. Кубаля вважає, що він почувся ніби старозавітним пророком, зрозумівши визнання свого правовір'я — після стількох поневірянь — як Божу санкцію вірності своїх ідей. Відтоді Роксолан і живе як пророк, часто-густо сам протистоячи всьому навколишньому світові⁶.

Мислитель починає власну війну з ересями у Речі Посполитій. Його ідеї оновленого католицизму, зодягнуті у яскраву і дохідливу літературну форму, створюють йому більше клопоту, аніж вдячності сучасників, та він уже перестав зважати на будь-які перешкоди.

Із цього останнього періоду життя Оріховського залишилось чимало як друкованих праць (почасти, здійснених завдяки «просуванню» нового «столичного» приятеля Роксолана — Якуба Гурського (бл.1525 — 1585)), так і творів епістолярного характеру. Серед перших згадаємо передусім славнозвісну «Химеру або про ганьблячу Польське королівство секту Станкара»⁷. Вона була спрямована проти вчення італійського емігранта-протестанта Франциска Станкара (Франческо Станкаро, 1501—1574). Написану ще 1560 р., її видали 1562 р. (передмова — від 17 травня) у Кракові, а вже наступного 1563 року перевидали в Кельні. Спупляризований єзуїтами на Тридентському соборі, цей твір широко розійшовся по всій Європі.

«Химера» є найбільшим і найрезонансним антипротестантським текстом Оріховського. Автор тут охоче вдається до театралізації представлення релігійної полеміки. Себе він алегорично представив у вигляді «воїна християнського» і водночас античного Беллерофонта — переможця монстра-Химери. Акцентована опозиція «русин — проти чужинця» зайвий раз наголошувала на включеності Русі до «вітчизни» громадян Корони Польської (взагалі теза про чужість, неприродність та імпортованість будь-яких ересей для, так би мовити, «доброї старої Сарматії» стає для Роксолана постійним мотивом).

Станкар був досить зручним опонентом для Оріховського, бо до нього мали претензії і впливові кальвіністи та інші нововірці (мантуанець твердив, що Христос є посередником між Богом і людьми лише у своїй людській іпостасі, а у божій — рівний Богу). Його засуджували на іновірських синодах у Пінчові 1555 і 1559 рр., а 1560 р. — на такому ж синоді у Ксьонжі — навіть анафемували. Сам Оріховський почав «критику» цього вченого італійця ще у тексті «Анналів»⁸.

Роксолан дуже пишався, що якраз після його критичних виступів Станкар залишив Дубецько, себто терени Перемиської єпархії. Адже 1562 р. мантуанець переїхав до с. Жохова у Сандомирському воєводстві.

Слід також мати на увазі, що до «Химери» потрапило й чимало не так вже й пов'язаних із полемікою зі Станкаром мотивів творчості Оріховського. Як і інші об'ємніші твори Роксолана, крім основної теми, цей трактат подає дайджест ідей і думок, що актуально-наразі цікавили мислителя з Перемишля.

Менш агресивним Оріховський виступає у виданій Я. Гурським у Кракові у травні 1561 р. підбірці листів (гідних до використання у релігійній полеміці)⁹. Тут під ударом критики опинився і колись «милий Цвінглі» Роксолана — Мартин Кровіцький. Останній ще у творах «Obrona nauki prawdziwej i wiary starodawnej krześcijańskiej» (Пінчов, 1560) та «Słudzy wierni Pana Jezusa Chrysta ukrzyżowanego Stanisławowi Orzechowskiemu, księdzu żonatemu papieskiemu, nawróceniażuczą» (1560)¹⁰ доволі мляво-неохоче опонував новокатолицькому ухилу старого приятеля.

Смерть Яна Тарновського 16 травня 1561 року відволікла Роксолана від боротьби з нововірцями. На пошану давньому патрону він пише панегірик «Життя і смерть Яна Тарновського»¹¹. Цікаво, що текст цей написаний польською мовою, а про переклад його на латину пропонується подбати формальному адресату оповіді про діяння цього ідеального магната — Я. Гурському. Ймовірно, що саме відсутність цього перекладу і стала на заваді його публікації, залишивши аж до XVIII ст. цей твір у рукописі. І це при тому, що письменницьку вправність та ерудицію автора традиційно оцінюють вельми високо. До речі, чимало дослідників зауважувало, що певні акценти панегіриста виглядають як автопроекція. Йдеться про наголоси на природності-автохтонності дому Тарновських у польській вітчизні, значенні закордонної освітньої мандрівки для формування особи доброї та для потреб суспільства готової, а також на підкресленні сталої католицької правдивості Я. Тарновського, при тому, що він охоче цікавився новинками.

Згодом Оріховський повертається на фронт боротьби з еретиками. Між червнем і вереснем 1561 р. підготовлений до друку твір «Визнання віри католицької»¹². Він постав ще 1552 р. і є текстом власне присяги (визнання символу віри) перед примасом Дзержговським та іншими ієрархами офіційної католицької церкви, про яку вже йшлося вище. Утім, наскільки зберігся первісний варіант у редакції 1561 р. з'ясувати немає можливості.

Із цікавих мотивів цього тексту згадаємо оригінальне трактування Оріховським проблеми «чашництва» — причастя духовних і світських осіб вином-«кров'ю Христовою» разом із хлібом-«тілом Христовим», одного з найвпливовіших постулатів нововірства, просякнутого ще гуситською традицією. Як відомо, ще 2 липня 1551 р. він називав «милим Цвінглі» М. Кровіцького, який писав йому, що став причащати «по-християнському» (вином і хлібом як духовних, так і мирян), а не «по-католицькому» (мирян — тільки хлібом)¹³. У тексті «Визнання віри католицької» Оріховський оголосив цю проблему несуттєвою, причому апелював до православної практики, коли у церкві причащають під обома видами (вином і хлібом), а у домі хворого — під одним (тільки хлібом).

Новий антипротестантський текст Роксолан пише вже 26 липня 1562 р. Був це твір «Висновки проти еретиків щодо здоров'я вітчизни»¹⁴. Оформлений він як

лист-провокація до вождя польських і литовських протестантів — князя Миколая Радзивіла (причому, Роксолан, який раніше сам користувався щедротами цього протектора нововірців, робить вигляд, що нічого не знає про прихильність цього магната до протестантизму). Основним мотивом твору є вже окреслена Роксоланом тема антидержавної та антисупільної ролі Реформації. Її автор вважає «троянським конем», що, в умовах війни з Московією, губить країну. Радзивілу ж, як чільному сенаторові, він також пропонує діяти із міркувань державної користі. Наприкінці тексту йде полономовна «Пересторога кожній нації Польського народу» з антистанкаровськими тезами-«артикулами», розписаними в «Химері».

Діалог «Фрич»¹⁵, написаний у 1561 р., був виданий, напевно, в Кракові у листопаді 1562 р. (видання не має позначки про рік і місце друку). У ньому Оріховський піддав критиці Анджея Моджевського (герба «Фрич» звідки і скорочена назва твору) — героя любимого інтелектуальною традицією поляків (через що на ці зазіхання Роксолана модерна польська історіографія дивилася вельми скося).

У творі оповідається про т.зв. вольборзьку суперечку, яка сталася у резиденції кувявського єпископа Я. Уханського відразу після Варшавського синоду 1561 р. Оріховський прибув до Вольбора у товаристві й на запрошення самого єпископа, бажаючи почекати тут на папського нунція Бонджованні, який мав після того ж Варшавського синоду повертатися цим шляхом до Кракова. Моджевський підозрював, що це була добре спланована провокація проти нього, інспірована тим самим нунцієм.

Єпископ Уханський намовив обох відомих вчених провести теологічний диспут. Під добре винце цей спір швидко переріс у сварку. Обидва поводитися затято (кричали до хрипоти тощо). Наступного ранку (29 березня 1561 р.) Моджевський поїхав із містечка (сам він пише, що не підозрював, що буде далі, а Оріховський каже, що все той знав, бо підсилав до Вольбора своїх інформаторів). Тим часом Роксолан, у порозумінні з деякими публічними особами та за підтримки вольборзького проповідника і офіціала Анджея Могильницького, розвішує в кількох місцях тези диспуту та відозву до Моджевського, котра закликає його невідкладно (протягом доби), під загрозою оголошення єретиком, підписати шість Роксоланових тез про священницький стан (примат папи римського, ієрархічність церкви тощо).

На наступний день Моджевський завітав до єпископа на обід зі скаргою, від прийняття якої Уханський ухилився (хоча згодом надав певну підтримку Моджевському¹⁶). Оріховський демонстративно залишив єпископський банкет, бо, мовляв, святий Павло забороняв сидіти з єретиками за один стіл. Повернувся Роксолан вже як Моджевський пішов і виголосив контрпромову, яка фактично шантувала єпископа (чи, може, через цей неочікуваний скандал Уханський 1566 р., на звістку про смерть Оріховського, реагував без виявів печалі?).

Моджевський реагував миттєво, видавши твір «Проста оповідь»¹⁷ (Пінчов, квітень 1561 р.). Саме відповіддю на нього став виданий через півтора року після вольборзької сварки «Фрич». На цей текст перемишлянина Моджевський також зреагував, видавши брошуру «Оріховський або відхилення звинувачень, висунутих С.Оріховським-Роксоланом»¹⁸ (друк — невдовзі після 24 грудня 1562 р.). Тут акцентовано думку, що підтримка Оріховським офіційної церкви ґрунтується не на переконаннях, а на особистих інтересах. Моджевський також схильний пе-

реводити суперечку у власне вчено-академічну площину, тоді як для Оріховського дискусія має передусім моральне й екзистенціональне значення (це питання реального життя та віри, а не абстрактної науки). Цікавою також є акцентована маска «простого русина» вибрана автором «Фрича» для розмови із вченим опонентом (із натяком, що правда — вона у простоті).

На боці Моджевського виступив і кальвініст Анджей Цесельський (Ciesielski), вольборзький префект. Він, напевно (якщо це таки не твір самого Моджевського), є автором памфлету «*Stateczność Stanisława Orzechowskiego, księdza papieskiego żonatego*» (Б.м.д., 1561?)¹⁹. Цей твір складався з листа Оріховського до біскупа Уханського від 13 серпня 1560 р. та коментаря до нього, де злостиво зіставляються цей лист (писаний до погодження стосунків із католицькою партією) і промова на синоді у Варшаві 1561 р. Про Роксолана тут зауважено, що не треба дивуватися такій його дволичності, бо він «від природи є лунатиком, людиною нікчемною і перемінливою»²⁰.

У 1563 р. у Кракові Оріховський видав польською мовою працю «Розмова або діалог навколо екзекуції Корони Польської» (написана перед Пйотрківським сеймом²¹, який розпочався 22 листопада 1562 р., видана влітку наступного року), яка поклала початок серії політичних трактатів Роксолана, котрі виходили в останній період його життя. «Розмова» була перевидана вдруге вже на початку 1564 р.

Основною темою твору є обговорення проблем т.зв. екзекуції, себто виправлення прав — шляхетського руху за наведення порядку у не завжди обґрунтованому роздаванні королівщин магнатам (це украй збіднювало державний скарб). Українські магнати, на яких звичайно і спадали непередбачувано-витратні обов'язки з оборони краю від татар і турків, досить скептично ставилися до цього екзекуційного руху. Їх позицію підтримав своєю «Розмовою» і С. Оріховський.

Текст складався із семи діалогів між Папістом (успішним критиком екзекуції) і Євангеліком (нововірцем і недолугим прихильником екзекуції), до яких лише у п'ятому діалозі долучається Господар, у садибі якого відбувається розмова (він загалом симпатизує Папістові). Відтак, не дивно, що Оріховський, який вже заманіфестував тезу про те, що протестанти руйнують державу і ведуть Польщу до занепаду, і в екзекуційному русі, очолюваному нововірцями, побачив антидержавний зміст.

Структурно «Розмова» виглядає таким чином. Перший діалог присвячений дефініції «справжньої» екзекуції-виправлення та окресленню сучасного стану країни. Другий — представляє Корону Польську як трикутник «король — священник — оltар». Наступні три діалоги присвячені кожному окремому «куту» у зворотному порядку (із розбором, якої екзекуції-виправлення той потребує). Шостий — найбільший діалог — підсумковий, який говорить, як з усіх елементів збирається справжня екзекуція (зрозуміла не як виправлення викривлених прав, а як дотримання монарших зобов'язань) і апологетизує королівську щедрість, яка є фундаментом громадянської активності (без визнання чеснот і заслуг їх ніхто і не плекатиме). Останній, сьомий діалог присвячений міркуванням-пропозиціям про реформу судівництва та війська.

Щодо першого, Оріховський нарікає на несправедливість польських судів. Тут дізнаємося, що Оріховський щойно втратив «село Чарнежолни» (нині Чорножили у Лодзькому воєводстві) — маєтність зі спадку дружини. Його відібрали-відсу-

дили на попередньому сеймі рідні Холмських — шляхтичі Заремби (Анна, мати Магдалени Холмської, була з цього роду)²².

У міркуваннях про військову справу у державі він знову не забуває акцентувати на проблемі оборони України і пропонує поділити усі землі королівства на шість частин, кожна з яких рік виставлятиме на український кордон свої підрозділи («служить на Поділлю війну»). Ставить за приклад Венецію, де налагоджена ефективна система обрахунку військовозобов'язаних. Зрештою, знову повторює Роксолан і свою давню, ще з 1540-х років, тезу про те, аби й король літо проводив у Львові чи Кам'янці-Подільському (до речі, Сигізмунд-Август, на відміну від батька, який віддавав перевагу столиці-Кракову, вів доволі рухливе життя, але на Русь-Україну жодного разу не завітав).

Тут-таки вельми цікаве позитивне відношення Оріховського до козацтва²³. Звертає на себе увагу також і згадка Роксоланом про те, що перший Ягелон уживав руську мову у спілкуванні із підданими²⁴.

1563 р. Оріховський, який уважно стежив за перебігом подій на Тридентському соборі, повертається до питання екуменізму. З цього приводу він пише С. Гозію, який порятував на соборі, лист від 29 травня 1563 р. У ньому Оріховський турбувався спробами протестантів знайти порозуміння зі східними церквами. Відтак, аби ізолювати нововірців, він пропонував офіційному католицизму затіснити стосунки із православ'ям. На його думку, Тридентський собор мав оголосити про те, що русини і вірмени є такими самими християнами, як і поляки-католики. Оріховський навіть сумнівався у «всесвітньому» статусі собору без запрошення представників східних патріархів.

Гозій сприйняв міркування Роксолана про єдність християнських церков вельми критично, але завдяки виданню їх листування у Кельні 1567 р.²⁵, з ідеями перемишлянина познайомилося чимало зацікавлених цією проблематикою європейців²⁶. Можна лише уявляти, якою стала б доля унії католицької і православної церков, якби вона була включена до порядку денного Тридентського собору (який мав набагато більший авторитет за пізніший Брестський собор 1596 р.).

Пробував Роксолан пошукати підтримки і у примаса Пшерембського. У листі від 8 грудня 1563 р. Оріховський почасти визнає, що його справу із одруженням можна розуміти як гріх перед церквою, але наголошує на тому, що на цьому він зупинився (інші ж одружені, за його прикладом, ксьондзи пішли до протестантів і почали боротися із католицизмом).

Зрештою, 1563 року видана і праця Оріховського, в якій він виступає як експерт-філолог, латиніст, покликаний розсудити славнозвісну²⁷ суперечку Якуба Гурського та Бенедикта Гербеста про «періоди Цицерона». Започаткував його Гербест, на той час викладач Краківського університету. Він твердив, що т.зв. риторичний період не мусить нести завершену думку, його підставою є ритмічний уклад. Полеміка з Гурським розпочалася ще на публічному диспуті у Краківському університеті 31 жовтня 1561 р. (крім Роксолана, до цієї дискусії долучалися Анджей Нідецький та Ян Кохановський).

Оріховський, хоч і ховається за псевдонімом²⁸, пише як явний симпатик Гурського. Роксолан закидав Гербесту, що його спроба наблизити риторичні побудови до поезії обнижує її елітарну вартість (граматика ж бо то одна з «дитячих

наук»). Поетизація ораторського мистецтва надміру сковує та регламентує вимову, ставить перепони її умовляючому і перетворюючому реальний світ впливу.

Ця праця Оріховського була високо оцінена елітарним «клубом» польських філологів (Гербест хоч і не визнав себе переможеним, але його ідеї поетизації риторики так і не стали «науковим мейстримом», отже, фактично, виграв Гурський). Відтак, не дивно, що й у питаннях церковнослов'янської мови Роксолана наступного року покликали як експерта. Маю на увазі його невеличкий лист від 9 червня 1564 р. про звуки і літери «ч», «ш» і «щ», згодом опублікований 1594 р. Яном Янушовським у філологічному творі «Nowy Karakter Polski z drukarni Łazarzowej i Ortografia Polska»²⁹.

Головною працею 1564 р. став «Квінкункс, тобто взірець устрою Корони польської», написаний на рубежі 1563–1564 р.³⁰ (у титулі автор пише, що подав його замість колядки на новий 1564-й рік послам на сейм коронний). Друкований він разом із 2-м виданням «Розмови про екзекуцію». Про «Квінкункс» папський нунцій Дж.-Фр.Коммендоні писав, що твір цей «здатний справити велике враження»³¹.

Загалом новий трактат Оріховського продовжує лінію «Химери», вимагаючи прийняти досить просту побудову — якщо Польща є королівством, то на чолі її стоїть король, якого висвячує священник, підлеглий римського папи, а отже, і монарх підпорядкований Риму. Але вже знаний трикутник (король — священник — олтар) тут замінений на міцнішу «ідеальну» фігуру квінкунксу-піраміди (Польське королівство як чотирикутник в основі з кутами: король — архієпископ гнзненський, який проводить коронацію — олтар — чаша/містерія віри, лінії які виходять із них у верхній точці об'єднуються папською тіарою).

Отже, примат папства, його арбітральна роль у житті суспільства — наскрізна теза усіх розумувань Роксолана. Певним доповненням, порівняно із «Химерою», є твердження, що не лише король, а й усі уряди коронні ґрунтуються на католицькій релігії. Також «Квінкункс» акцентує, що атака на ксьондзів є атакою на правду і за наслідок має розпад не лише державних норм, а й людської моралі. Уряд священницький Оріховський фактично обожествлює (називає «устаами святої Трійці»).

«Квінкункс» є також основною працею, в якій Роксолан викладає свої погляди на політичну унію Литви і Польщі. Цьому відведено чимало місця у другій частині трактату. Відомо, що саме на сеймі 1564 р. справа унії набула небувалої гостроти. Той, хто «першим у Русі» спокусився високими науками³², став на бік крайніх пропольських поглядів повної інкорпорації Великого князівства Литовського до Польської Корони.

Головними складовими позиції С. Оріховського є: 1) визнання Польського королівства найкращою державою світу на той час; 2) Литва здавна належить короні Польській де-юре; 3) аналіз справ у Великому князівстві Литовському доводить, що труднощі, які воно переживає, органічно властиві її «устроєвій» природі; 4) заклик литовців до інкорпорації в Польщу, котра призведе до поширення польських «свобод» на населення литовської держави.

Роксолан ставить лад у Литовському князівстві поряд із устроєм Московської держави і Туреччини. Взагалі, формула князівської влади С. Оріховського нагадує думки на цю тему російського царя Івана Грозного, які він висловив у листуванні з князем А. Курбським. Згадаймо, наприклад, його знамените: «Жаловать своїх

холопей мы вольны и казнить их также вольны». Це листування було відоме у литовсько-польському суспільстві, тим дошкульніше Оріховський вражав литовців, ставлячи їх на одну дошку з їх одвічним недругом — Москвою, не кажучи вже про порівняння з Туреччиною — «ворогом усього християнського світу».

Особливо цікавим для української традиції є параграф «Поляк закликає литвина до свободи». Тут бачимо позицію не просто поляка, а людини *genteruthenus, nationepolonus*. Отже, наведемо його майже повністю: «Не для себе, — звертається до «Литвина» «Поляк»-оратор, — а для тебе самого беру до свого гурту. Вольністю своєю зроблю тебе, невільника, вільним, як також невільного раніше русина зробив вільним і свободним паном і рівним собі в усьому. З ним тепер у землі його мешкаю і одним з ним ґрунтом користуюсь. Всього на полі з ним маю не як з сусідом, а як зі своїм власним братом (читаючи таке, мимохіть згадаєш Шевченкове «колись були ми козаками, кохались з вільними ляхами». — Д.В.). Ґрунт і все князівство руське я, поляк, добувши у руських панів, у суворих тиранів, в одне тіло держави Польської під одним королем і під одним правом об'єднав. Таке саме добродійство я, вільний поляк, добровільно тобі, невільний литвине, дарую. А щоб це добродійство якнайвдячніше від мене прийняв, поглянь на свої недоліки і великі мої достатки. Для тебе пан народився, а для мене не народився. Ти маєш того пана, якого мусиш мати, а я, поляк, того короля маю, якого мати хотів. Ти не маєш жодного захисту проти зверхності свого князя, а я маю захист проти свого короля — присягу, тобто, ним учинену, — під зверхністю священницького стану. Ти, литвине, в ярмі природному, природного пана носиш на своєму хресті, а я, поляк, ніби орел, без пут буяв на своїй природній свободі під своїм королем. Тому польський народ сміливо так може говорити до Литви».

Відтак, саме статус української спільноти у складі Корони Польської для Оріховського є прикладом обопільної користі, що мають народи, які приєдналися до поляків³³. Такий «україноцентричний» погляд на унійну справу мав сприяти популяризації «інкорпораційної» програми в Литовській Україні і, як відомо, якщо відносно всього ВКЛ вона в Любліні в 1569 р. «не пройшла», то щодо українських земель цілком вдалася.

Утім, навіть роблячи скидку на риторичні перебільшування, характеристика «невільних литовців» у Роксолана мала образити литовську громадськість, хоча й знаходила схвальні відгуки в особливо пропольськи налаштованих колах (див. згадки про *niewolstwo litewskie* шляхтою Підляшшя на Люблінському сеймі 1569 р.). Не дивно, що у відповідь на закиди Оріховського з'являється твір «Розмова Поляка з Литвином» (Брест, 1564 або 1565 р.)³⁴. Його автором був *Августин Ротундус* (Мелеський, бл.1520 — 1582), відомий у Великому князівстві Литовському державний діяч (віленській війт), юрист (студював у Віттенберзі, Кракові, Падуї та Фераррі, взяв участь у творенні II-го і III-го Литовських Статутів) та історик (десь після 1551 р., з інспірації короля та великого князя Сигізмунда-Августа, взявся за укладання нарису історії Литви, згідно з сучасними ренесансними нараційними нормами). У «Розмові» Ротундус, не виступаючи відверто проти унії, намагається пом'якшити або спростувати найбільш одіозні для литовського вуха висловлювання Роксолана. Досить ймовірно, що Оріховський зважив на це, бо у пізнішому творі «Політія Польського королівства» його висловлювання у справі унії вже не такі агресивні.

Згадана «Політія Польського королівства» (1564–1566) загалом лише систематизувала-академізувала погляди «Квінкункса» у формальному жанрі трактату про державний устрій (за Аристотелевим взірцем). Власне, це не цілком незавершений твір (Оріховський планував три книги, а відомі лише дві, друга значно менша за обсягом, отже, також, ймовірно, незакінчена або «згорнута» дочасно)³⁵.

Бажання поєднати язичницький аристотелизм із християнством — то давнє прагнення середньовічної схоластики. Але Оріховський пише так, ніби св. Томи Аквінського і не було. Отже, подекуди маємо тут справу із «монгольським хлопчиком — винахідником велосипеда». Значення міркувань Роксолана — у «польських контекстах» загальновідомих томістських побудов. Адаптація та закорінення на місцевому ґрунті — ось у чому сильна «Політія» Оріховського. Зокрема, модерна філософська традиція не раз акцентувала на Роксолановому внеску до польськомовної термінології цієї науки.

Між іншим, для самого Оріховського це філософування було певним вивершенням над собою як вченим. Адже сам він радше ритор, аніж класичний філософ. Не дивно, що Роксолан пише, що написання «Політії» коштувало йому «великої праці» та «великого неспання», а також каже, що в «школі Аристотеля» мусив казати не те, що хоче, але те, що мусить (риторика-красномовство для нього — це воля, а логіка науково-філософського викладу — це примус).

Наприкінці 1564 р. Оріховському випала нагода особисто поспілкуватися із папським нунцієм Джованні-Франческо Коммендоні. Той якраз повертався зі своєї ознайомчої мандрівки на Русь (восени 1564 р. виїхавши з Любліна через Холм і Белз прибув до Львова, згодом відвідав Кам'янець-Подільський і Хотин, далі вдався на сплюндроване кількома днями перед тим татарами Правобережжя, не заїжджаючи до Києва подався до Острога, далі на Луцьк, звідки знову прибув до Львова; звідси через Ярослав, Перемишль і Тарнов прибув до Пйотркова на сейм 1565 р.). До речі, опис біографа нунція його розмови з королем на сеймі 1565 р. про відвідані руські землі³⁶ не суперечить інформації про «свою вітчизну-Русь» із листа Оріховського до Коммендоні від 10 грудня 1564 р.³⁷ (написаного за мотивами тієї дорожньої зустрічі), отже, Роксолана можна зарахувати до осіб, які формували «руські враження» папського легата.

Цей лист Оріховського, у модерні часи видаваний і як його формальна автобіографія, попри позірну докладність мав і чимало свідомо чи несвідомо зроблених помилок (особливо у частині закордонних студій молодого Роксолана). Загалом автор презентував себе як особу, котра хоча і мала «помилки молодості», але нині є цілком правовірною і корисною для католицької церкви.

1566 р. Оріховський знову прилучився до скандалу у королівському сімействі. Король Сигізмунд-Август тоді відіслав нелюбу дружину Катарину Габсбург до її батьків до Австрії. У справу втрутився примас Уханський, який, під впливом імператорського посла А. Дудича, умовив королеву-вигнанку затриматися.

Той самий Дудич заходився організовувати і «громадську підтримку» вчинку примаса. Причому, якщо на шродзькім (Środa Wielkopolska) повітовім сеймику, із похвалою дій Уханського виступив протестант Станіслав Остророг, то на вишенському сеймику у тому ж ключі мав виступити наразі вже завязтий католик С.Оріховський.

У своїй промові, виголошеній 13 березня 1566 р.³⁸, Роксолан прийняв давно опрацьовану ним «повчальну» поставу, уживаючи за «заспів» двовірш з Вергілія, де йдеться про загибель Трої. Його він перефразовує для своєї вітчизни: «Прийшов останній день, жалісний час для Польщі. Бо як були ми поляками, була Польща, була й велика хвала поляків». Далі оратор переповідає тези своєї «Політії» та «Квінкункса» про ідеальний устрій Польського королівства, до якого варто повернутися і незмінно плекати, та акцентує на праві примаса (який коронує монарха) радити йому у державних справах. Такий ухил у папоцезаризм, акцент на вищості церкви над державою — то загальна риса останніх праць Роксолана.

Тишу, яка запанувала після цієї промови, іноді тлумачать вельми несприятливо для Оріховського. Мовляв, перед смертю його ніхто не розумів і він лишився на самоті із глухим до нього світом³⁹. Але, гадаю, то радше прояв небажання руської шляхти конфліктувати із королем. Сам же Роксолан цією промовою довів, що він знову на вістрі найгостріших проблем країни.

Бажаючи спопуляризувати ідеї «Квінкункса», Оріховський надіслав його латиномовну «Апологію» («*Apologia pro Quincunce sive pro sacerdotali majestate*», написана 24 червня 1566 р.) Пйотру Мишковському (бл.1510 — 1591), декану краківському та підканцлеру королівства (а також колишньому однокурснику Оріховського за навчанням у Краківському університеті), з проханням подбати про її видання. Власне, захищає-апологетизує тут Роксолан дві останні свої праці — «Квінкункс» і промову на сеймику у Судовій Вишні, певне незадоволення щодо яких раніше висловив Мишковський⁴⁰.

Саме промова у Вишні знервувала королівського придворного більше, але Оріховський воліє «переключити» увагу на «Квінкункс» (те, що вишенська орація вдаряла по королю, автор не міг не усвідомлювати, але він вимовлявся тим, що боронив права примаса). Мабуть, найцікавішими у цьому тексті є роз'яснення щодо критики литвинів. Оріховський нападає на щойно померлого (29.V.1565) Миколая Радзивіла Чорного, вказуючи що саме «невільний» князівський лад Литви дозволив йому впроваджувати там протестантизм (реалізуючи гасло — чия влада, того і віра). Роксолан також малює карикатурний образ «національного героя» литовців — великого князя Вітовта. Він, мовляв, завжди із луком ходив і в тих, хто зробив не по його, відразу стріляв (отже, діяв не за законом, а цілком свавільно — по-тиранські). Повторює Роксолан і тези про взірцевість інтеграції до Польського королівства Русі для планованої унії з Великим князівством Литовським («таким князівством є наша Русь; оскільки поляки, перемігши її у великих військових змаганнях, включили її до Польщі й на вернули, то вчинили один народ із двох»). Доля князівства, на думку Роксолана, — розчинитися у королівстві (правовій «вільній» державі), стати її пересічним намісництвом.

Зрозуміло, пошуку компромісу, до якого дійшло 1569 р. у Любліні, така позиція Оріховського не сприяла. За це йому часто дорікали модерні історики, частогусто натякаючи, що під кінець життя Роксолан розучився відчувати кон'юнктуру та дух доби. Але, гадаю, це була одна з тих тем, де перемишлянин вважав себе безспірним авторитетом, думка якого і має бути визнана панівною (про те, що у Роксолана було кілька сталих ідей, під які він старанно намагався «прогнути» змінний світ, вже не раз йшлося на сторінках цієї книги). Зрештою, така позиція

могла піти за обґрунтування відторгнення від Великого князівства Литовського Волині, Брацлавщини та Київщини, здійсненого 1569 р.

Звертає також увагу глорифікація сучасної Оріховському Русі (власне Руського воєводства). А місто Перемишль зветься в «Апології» настільки вченим та відданим наукам, що у цьому воно, мовляв, не поступається найосвіченішим італійським містам⁴¹.

Цікаво, що тій самій меті популяризації суспільно-політичних поглядів Роксолана слугував і твір «Зем'янін або розмова батька з сином», виданий у Кракові в 1565 р. (написаний ще 1564 р. — текст «не доїхав» на варшавський сейм через весняну повінь — автором-читачем «Розмови про екзекуцію», який, здається, ще не знав «Квінкунса»)⁴². Тривалий час його приписували С. Оріховському, втім, уже в ХХ ст. визнали, що створив його інший автор. Були спроби приписати його Я.-Д. Соліковському (який одного разу ховався за іменем Оріховського в «Сон на яву»), утім, вони були спростовані. Однак автор явно поділяв погляди Роксолана на екзекуцію та ситуацію в країні взагалі.

Щодо того, що у справі унії з Литвою позиція Оріховського знаходила чимало однодумців, свідчить і такий текст, як т. зв. «Nowiny Lubielskie 1567 r.» / «Новини Люблінські» (Люблін, 1567). У них автор-поляк (шляхтич коронний) говорить про те, що литвини мають за щастя вважати прилучення до польських вольностей⁴³.

У останні роки життя Оріховського розладналися його давні стосунки із М. Кромером. Сталося це з провини останнього. У 1564 р., відразу як з'ясувалося, що Тридентський собор не підтримав домагань Оріховського, залишивши всі обмеження, пов'язані із целібатом католицьких священників, Кромер друкує розлогий твір «Оріховіуш, або Про шлюб і целібат священників коментар»⁴⁴ (Кельн, 1564). Роксолан дорікав йому, що экс-приятель мовчав, поки це питання залишалося дискусійним, і озвався лише тоді, коли опоненту вкрай незручно виступати проти авторитету Тридентського собору. Крім того, автор «Химери» щиро вважав Кромера соратником у боротьбі із еретиками. Відтак, зауважував, що подібні внутрішні сварки — *a la* «бий своїх» — лише послаблюють цей загальний антипротестантський фронт.

Але Оріховський, вірний собі, таки не змовчав. У відповідь він пише трактат «Scholion» («Вчений диспут»), який, на жаль, не зберігся. Інформація про цей твір znana за листами до Валенти з Ужендова (3.XII.1565), дедикаційних листів до Коммендоні (15.I.1566) і кардинала Алессандро Фарнезе (15.I.1566), а також кореспонденції з імператорським послом, єпископом Анджеєм Дудичем (Дудичем-Оріховицьким)⁴⁵ 1566 року.

До речі, Роксолан сам відмовився (до часу?⁴⁶) від передачі тексту до друку, аби не тішити протестантів конфліктом між їх опонентами. Напевно, він мав рацію, адже як і в інших своїх полеміках, автор «Scholion'u» не шкодував «бруду», аби скомпрометувати опонента. Так, він бундючно акцентував на міщанському походженні Кромера, оголошуючи його негідним оцінювати діяння благородного шляхтича (можливо, в зв'язку із цим у «Політії» купців та ремісників у купі із селянством жорстко виведено за межі повноправних громадян ідеальної держави — Польського королівства).

Та життя мислителя вже добігало кінця. У квітні 1566 р. померла жінка Оріховського, яка тривалий час стійко розділяла всі турботи свого чоловіка. Роксо-

лан влаштував їй демонстративно урочистий погреб. Тоді, разом із дружиною гуманіста була похована і справа про його шлюб, що ятрила очі суспільства та уряду і так стимулювала активність Оріховського протягом життя. Сам Роксолан вважав зі смертю дружини свій статус священика відновленим. У «Апології Квінкункса» він пише, що це мали б визнати і офіційно, дозволивши йому відправляти служби в церкві. Якщо йому не дадуть власну парафію, то він готовий вести «найбезпечніше» (для церкви?) життя «серед книг, творів і наук» при кафедральному костьолі св. Яна Хрестителя у Перемишлі.

Здавалося, надходила мирна старість та здоров'я Оріховського погіршувалося, і він зійшов у могилу ще до кінця того ж року. Смерть ця не обійшлася без певного скандалу. Адже, як і багато шляхтичів, Роксолан не цілком розміряв свої прибутки і витрати, отже, залишив по собі значні борги⁴⁷.

У власному заповіті (між 1561 і 1564 рр.) Оріховський доручав своїх дітей піклуванню Яна-Криштофа Тарновського та Яна Гербурта з Фульштина (пом. бл. 1570) — двох своїх поважних патронів, а також двом родичам — Валенті Оріховському (з боку батька)⁴⁸ та Ремігіану Холмському (з боку матері дітей)⁴⁹. Причому, окремо додав, що буде хтось з його нащадків відступить від батьківської католицької віри, хай того позбавлять родового імені та добр спадкових⁵⁰.

Так скінчила свій життєвий шлях людина, ім'я якої в очах суспільства ще за життя почало набувати легендарного характеру, серпанком загадковості окутано було воно і для наступних поколінь. Утім, погляди Оріховського, такі співзвучні мріям про шляхетську республіканську імперію, органічно увійшли до річпосполитського політичного міфу, що супроводжував Річ Посполиту Обох Народів у всіх її злетах і падіннях.

¹ Ця стаття є своєрідною популяризацією моєї нової книжки, виданої Інститутом історії України НАНУ аби вшанувати 500-літній ювілей цієї непересічної в українській інтелектуальній традиції постаті, див.: *Вирський Д.* Станіслав Оріховський-Роксолан: життя і пам'ять. — К., 2013.

² *Kubala L.* Stanisław Orzechowski i wpływ jego na rozwój i upadek Reformacji w Polsce. — Lwów, 1906. — S. 45.

³ *Pamiętki z dziejów dawnej Polski.* — Т. 1. — Poznań, 1843. — S. 21–31. Промова датована 1559 р., день і місяць не зазначені. До речі, тут Оріховського окреслено як «декана перемиського», отже цієї посади (чи бодай титулу) 1551 р. він не позбувся.

⁴ Промова ця «*Pro dignitate sacerdotali*» / «Про гідність стану священицького» (видана в Кракові у 1561 р. та в Кельні у 1563 р.) мала особливе значення для виховання українських православних полемістів, бо згадується З. Копистенським в його славнозвісній «Палінодії». Справа в тому, що у ній Оріховський повторив свої аргументи на користь православ'я та погрози пов'язати з ним свою долю.

⁵ Нунцій Бонджованні, який назвав цю промову «пречудовою», дотримав слова і просив папу за Оріховського. Пій IV дозволив звільнити Роксолана від звинувачень у ересі (5.VII.1561). Про добрі стосунки нунція з вільнодумцем із Перемишля свідчить і лист Оріховського до Бонджованні від 23.XII.1561 р. У ньому Роксолан висловлював втіху щодо примирення з офіційною церквою та ділився планами написання «Химери», див.: *Materyały do dziejów piśmiennictwa polskiego i biografii pisarzy polskich.* — Т.

1. — Warszawa, 1900. — S.112–113. Бонджованні дедиковане і видання згаданої промови «Про гідність стану священницького».

⁶ Kubala L. Stanisław Orzechowski i wpływ jego na rozwój i upadek Reformacji w Polsce. — Lwów, 1906. — S.46. Гадаю, що теза про самотність старого Роксолана дещо перебільшена. І наприкінці життя прихильників у нього було таки чимало.

⁷ «*Chimaerasivede Stancarifunestaregno Poloniaesecta*».

⁸ Але чи, раптом, не «дописаний» цей сюжет до первісного тексту «Анналів» я певності не маю.

⁹ *Listy Stanisława Orzechowskiego, W których, który jest prawdziwy Kościół od Krystusa y od Apostołów postanowiony do statecznieamądrzenaprzeciwkonowym Ewanyelikom dowodzi. Z których to ListowpierzwsziedoMarcinaKrowickiego.*

¹⁰ Публіковані при: Stanisława Orzechowskiego «Opowiadanieupadkuprzyszłegopolski egozr. 1560». — Warszawa, 1901. — S. 17–32.

¹¹ Знаний також і лист С. Оріховського до Я.-К. Тарновського від 18?.V.1561 р., який також є своєрідним «плачем» за Я. Тарновським, див.: *Orichoviana. Operaineditaetepistulae Stanislai Orzechowski. 1543-1566 / Edid. Joseph Korzeniowski. — Vol. I. — Cracoviae, 1891. — P. 519–521.*

¹² *Stanislai Orichoviigente Rutheni, natione Poloni, Fideicatholicaeconfessio. — Cracoviae, 1561.* Польський переклад її вийшов наступного року: *WyznaniewiaryStanisławaOrzechowskiego, któreczynił w PiotrkowienasynodziezłożonymprzezjegomiłoścksiędzaArcybiskupaMikołajaDziergowskiegorokupańskiego1552, apotymnadrugimsynodziejewarszawskimpotwierdzone i wydannerokuBożego 1561 tegożrokunajęzykpolskiprzelożoneprzezHieronimaKrzyżanowskiego. — 1562 (Без місця друку).*

¹³ *Orichoviana. Opera inedita...* — P. 372.

¹⁴ *Stanislai Orichovii Roxolano, Conclusionesinhaereticosprosalutepatriae* (Без місця і року друку). Того ж 1562 р. вийшов і польський переклад твору: *ListdoOświeconegoPana [...] Mikołaiaradziwiła [...] przyConclusiachprzeciwkoheretykomwydanych* (Без місця і року друку).

¹⁵ «*AdJacobumUchanicum, cuiaviaeepiscopum, Fricius,sivedemaistatesedisApostolicae*».

¹⁶ *Wierzbowski T. JakubUchański, arcybiskupgnieźniński (1502–1581): monografiahistoryczna. — Warszawa, 1895. — S.198.* 12.IV.1561 р. біскуп прийняв протестацію Моджевського на дії А. Могилиницького, який, мовляв, неслухно сприяв Оріховському.

¹⁷ *Narratio simplex rei novae eteiusedpessimi exempli simul et querela de iniuris et expostulatio cum StanislaoOrichovioRoxolano...*

¹⁸ *OrichoviussivedepulsiocalumniarumStanislaiOrichoviiRoxolani.*

¹⁹ Атрибутація цього твору Цесельському базується на тому, що він у 1561 р. написав Анджею N (Моджевському?) лист із викриттями дволичності Оріховського (публікувався: *Materyalydodziejówpiśmiennictwapolskiegoi biografii pisarzówpolski ch. — T. 1. — S. 109–111*). Відомий також текст цього листа зі злостивою допискою про «диявольський дух» писань Оріховського пера іншого відомого польського протестанта — Миколая Сенницького, див.: *Barycz H.Zepistolografiiszestnastowiecznej // OdrodzenieiReformacja w Polsce. — Warszawa, 1975. — T. 20. — S. 119–139.*

²⁰ *Kot S. Opposition to the pope by the Polish bishops, 1557–1560. Three unique Polish Reformation pamphlets // Oxford Slavonic Papers. — Vol. IV. — 1953. — S. 69.*

²¹ За згадками у тексті, описана «Розмова» мала відбутися 11.XI.1562 р. (отже, на день народження С. Оріховського), див.: *Ślaski J.OchronologiiipolskichdialogówpolitycznychStanisławaOrzechowskiego // PrzeglądHumanistyczny. — № 4. — Warszawa, 1966. — S. 110–111.*

²² *Orzechowski S. Polskiedialogipolityczne (RozmowaokołoexecucyjejiQuincunx). 1563–1564. — Kraków, 1919. — S. 134.* За цією втратою могла стояти і нехоть до нового контрреформаційного курсу Оріховського з боку старих протестантських протекторів його шлюбу з М. Холмською. Можливо, продовження клопотів зі спадком дружини і звело Роксолана в могилу (див. нижче запис про його смерть — там теж фігурують якісь гроші-борги по «Заремблянці»).

²³ Він висловився вельми прямолінійно: вб'єш сусіда-співгромадянина — спокуюватимеш провину, вб'єш татарина — хвалу матимеш; і далі: «у свого хто краде — злодій є, а хто у неприятеля — добрим козаком названий буде», ще й обґрунтовує це міркування посиланням на античний авторитет — Ксенофонта (за ним, найпридатніші до військової служби саме особи, схильні до насильства, небезпечні для співгромадян у мирний час), див.: *Orzechowski S. Polskiedialogipolityczne (RozmowaokołoexecucyjejiQuincunx). 1563–1564. — Kraków, 1919. — S. 73.*

²⁴ *Там само.* — S. 64. Хоч Роксолан і не робить із цього ніяких особливих висновків, але вказівка, що руська мова була не чужа засновнику існуючої династії, могла мати і політичне значення.

²⁵ Кехлер чомусь проігнорував це видання (*DelocoetAutoritateRomaniPontificisin EcclesiaChristietConciliisStanislaiHosii [...] epistolaadStanislaumOrechovium. [включає:] Stanisław Orzechowski: Epistolaad S. Hosiumi*) і навіть висловив сумнів, що лист Оріховського дійшов до Гозія, див.: *Koehler K. Stanisław Orzechowskiidylematyhumanizmurene sansowego. — Kraków, 2004. — S. 485.*

²⁶ Цікава згадка про нього Гуго Гроцієм в «*SyllabusLibrorumetEpistolarumdoctorumaliquotetpriorumvirogum*», якраз як листа Гозію про те, що на Тридентський собор треба було і «грецьких єпископів» запросити.

²⁷ Перший такий академічний спір у Польському королівстві. Про нього див.: *Werpachowska A. Z dziejówretorykiXVIwieku. PolemikaJakubaGórskiegozBenedyktemHerbestem. — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1987.*

²⁸ Його твір вийшов під назвою: *DissertatioLaurentiiSiradiensisphilosophisuperdisputationeperiodicaGorsciietHerbestiindiatribaanthisophistarumCracoviensium.* — Cracoviae, 1563.

²⁹ Модерний передрук див.: *Orichoviana. Opera inedita... — P.586.* Про текст див.: *Zwoliński P. Stanisław Orzechowskiaruskietradycjegramatykibizantyjskiej // Szkiceistudiazhistoriislawistyki. — Wrocław, 1988 (передрук статті з: *StudialingvisticainhonoremT. Lehr-Spławiński.* — Warszawa, 1963. — S. 325–331).*

³⁰ За згадками у тексті, описана в «Квінкунксі» розмова мала відбутися близько 10.II.1564 р., див.: *Ślaski J. OchronologiipolskichdialogówpolitycznychStanisławaOrzechowskiego. — S. 118.*

³¹ *Kubala L. Stanisław Orzechowskiiwplywjonarozwojiupadek Reformacijw Polsce. — Lwów, 1906. — S. 81.* У цьому контексті постала і промова на сеймі 8.XII.1563 р. Валенти Оріховського, див.: *Oracja Walentego Orzechowskiego z 8 grudnia 1563 r. // Płachcińska K. Obrazkulturyretorycznejspołeczeństwaszlacheckiegoonpodstawiemówsejmowych z lat 1556–1564. — Łódź, 2004. — S. 434–436.*

³² Автохарактеристика з «Квінкункса», див.: *Українські гуманісти епохи Відродження / Відп. ред. В. Нічик. У 2 ч. — К., 1995. — Ч. 1. — С. 311.*

³³ Теза відома ще за промовою-передмовою до «*Legesetstatutaregni Poloniae*» (1553), так що тут Роксолан є вельми послідовним.

³⁴ [*Rotundus A.*] *RozmowaPolakazLitwinem, zktoreythusnadniekaždyobaczyć może, coiestprawawolność, aboswoboda, yiakobyUnią KoronaPolskazKsięsthwemLitewskimprzyiąć miała, przeciwsromotnemuiomylnemuStanisławaOrzechowskiegopisanu, ktorymniew*

inniesławneKsięstwoLitewskiezelżycchciał, uczyniona. PrzydanaiaestktemuRozmowaoniew oleyLitewskiej. — Breść, 1565? — 95 s.nlb.; [Його ж.] RozmowaPolakazLitwinem, 1564 / wydał J.Korzeniowski. — Kraków, 1890; *StanisławaOrzechowskiegoiAugustynaRotundusa debataoRzeczypospolitej /wybóriopracowanieK.Koehler.* — Kraków, 2009. Твір виданий анонімно. Ймовірно, вірш «DoPolakówidoLitwy», який включений до цього видання (підписаний «A. W.»), належить перу іншого литовського патріота — Андрія Волана (бл. 1530/1531–1610).

Не знаю, чи не про твір Ротундуса йдеться як про «книги проти Оріховського», від яких у захваті був «пан Тарновський» (Ян-Кшиштоф?), у листі з 1565 (?) р., писаному ректором перемиської школи Станіславом Мареніушем (бл. 1532 — 1580) до Якуба Варгоцького, див.: *Materyałdodziejówpiśmiennictwapolskiegoiografiipisarzówpolski ch.* — Т. 1. — S. 125.

³⁵ У листі до Коммендоні 10.XII.1564 р. Оріховський писав, що вже має в руках «Політію» (може, це про 1-у книгу «Політії»?). У листі 28.IV.1565 р. йдеться про пересилку тексту «Політії» до краківської друкарні. У самому рукописі після тексту стоїть дата 15.IV.1566 р. 24.VI.1566 р. в «Апології Квінкункса» Оріховський пише, що «Політія» готова («маю в руках») і ось-ось вийде друком. Зрештою, фрагмент такого друку з XVI ст. (Краків, 1566?) був виявлений у 1970-х роках, див.: *Górska B. StanisławaOrzechowskiego «PoliczycjaKrólestwaPolskiego» — fragmentnieznanego drukuzX VI w. // Zeskarbcakultury.* — Wrocław, 1976. — Z. 27. — S. 5–12.

³⁶ *Zbiór pamiętników historycznych odawnéj Polsce.* — Т. 1. — Warszawa, 1822. — S. 81–89 (оригінальна назва твору, написаного з нагоди смерті «героя» 1584 р., «Devita Joannis Francisci Commendonі Cardinalis», Париж, 1647; передруки 1669, 1685 etc.).

³⁷ «Вітчизна моя, Русь, простягається над рікою Тиром, яку мешканці надбережних околиць називають Дністром, біля підніжжя Карпатських гір, пасмо яких відокремлює від Угорщини. Народ той, ведучи збройну боротьбу проти своїх сусідів, волохів і татар, не займався ніколи наукою і філософією. Зупинившись на освіті середньої міри — частково слов'янської, почасти латинської, на такому ступені, який був необхідний для введення служби Божої і до вироблення законів. Щодо віросповідності народу, то років 700 тому, за князя Володимира, впроваджено було католицьку віру з Константинополя. Службу Божу правлено було по-грецьки, а прилюдні жертвоприношення проводились за грецьким обрядом слов'янською мовою. І народ той, раз прийнявши від греків святі обряди, ніколи від них не відступав. Потім, за пам'яті наших предків, унаслідок перемоги Польщі, народ той зазнає впливу латинської культури, і то такого значного, що нині у Русі латинський обряд має першість перед грецьким, оскільки більша частина шляхти прийняла обряд латинський; селяни і люди нижчого стану зберегли обряд грецький. Гадаю, що сам те зауважив, коли минулої осені об'їхав і звідав як легат усю Русь аж до кордонів Волощини.

Крім католиків грецького і латинського обряду, маємо у Русі ще вірменів, котрі, не знаю яким чином, прибули у Русь зі своєї вітчизни. Вони — купці й підтримують постійні зв'язки з турками, ведучи торгівлю в Константинополі. В богослужінні користуються антіохійським обрядом. Народ цей благочестивий і вельми побожний. Як уже здавна стверджували на соборах єпископи, вірмени завжди вважали все те за святе, благородне та побожне, що, як гадаю, сам зауважив, беручи участь у їхніх богослужіннях у Львові. Про це розповісти ти мені, пам'ятаю. У Яна-Кшиштофа Тарновського, графа на Горлічині, де колись я був люб'язно зустрінутий гостем. Але воістину вся Русь, де живе стільки різних людей, які дуже між собою відрізняються звичаями та обрядами, стала одним цілим завдяки предивному правлінню короля польського, коли отримала право вільного шлюбу між особами різних народів і обрядів. З тої,

власне, причини і мої предки, польські лицарі, прибули у Русь, переконані в родючості ґрунту і в догідному становищі провінції», див.: *Оріховський С.* Лист до Яна Франціска Коммендоні про себе самого // *Українські гуманісти...* — Ч. 1. — С. 405–406.

³⁸ Видана в Сілезії (Ниса, 1566). Останній раз її видано як: *Odpowiedź rycerstwa Ruskiego // Stanisława Orzechowskiego i Augustyna Rotundusa debatao Rzeczypospolitej / wybóriopracowanie K. Koehler.* — Kraków, 2009. — S. 226–234.

³⁹ Не знаю, чи не Оріховському присвячена епіграма «*O Stanisławie*» його stolичного знайомця Мельхіора Пудловського (бл. 1539–1588), учня Я. Гурського (1562 р. Пудловський написав вітальний вірш на «Химеру» Оріховського, вміщений при її виданні). Ця епіграма звучала таким чином: «Już gotuznąją imaluczkiedzieci: || Radwielemówi, awszystkoniekrzeczy» / «Вже його тут знають і маленькі діти: || Порад багато вирікає і все не до речі», див.: *Melchior Pudłowski i jego pisma / wydał T. Wierzbowski.* — Warszawa, 1898. — S. 53.

⁴⁰ Є версія, що Мишковський, обурений «Квінкунксом», ініціював постання «Ворожін» Яна Кохановського («*Wróżki*», написані 1564, або 1566, або 1569 — видані вже 1587 р.), див.: *Gaertner H.* «*Ziemiannin*». *Bezimienny dialog XVI wieku na tle współczesnej publicystyki (myśli — styl — autorstwo).* — Kraków, 1922. — S. 6. «Ворожіння» мали вигляд діалогу поміщика-«Землянина» і ксьондза-«Плебана», у якому, зокрема, спростовувалися — як безпідставні — «віщунські» голоси про те, що Польське королівство, мовляв, іде до загибелі.

⁴¹ Цікаво, що якраз близько цього часу знайомий Оріховського — Гжегош Самборчик (бл. 1523/6 — 1573; 1553–1556 рр. керував кафедральною школою в Перемишлі й пишався добрим ставленням до себе Роксолана) також написав похвалу місту Перемишлю («Елегія» + «Панегірик на річ посполиту панів перемиських»), де представив це місто як осередок нової гуманістичної цивілізації, див.: *Buszewiczowa E.* *Grzegorz Samborczyk i jego pochwała Przemyśla // Rocznik Przemyski.* — Т. XXXVI (2000), z. 2. — Przemyśl, 2000. — S. 3–12.

⁴² Див.: *Вирський Д.* «Зем'янин» Псевдо-Оріховського як пам'ятка консервативної суспільної думки України XVI ст. // *Укр. істор. журн.* — К., 2005. — № 6. — С. 190–198.

⁴³ *Wiszniewski M.* *Historia literatury polskiej.* — Т. 8. — Kraków, 1851. — S. 46.

⁴⁴ *Martini Cromeri Orechovivis, Sive De Conivgio Et Coelibatu Sacerdotum Commentatio: Ad Stanislaum Orechouium...* — Coloniae: Apud Maternum Cholinum, 1564.

⁴⁵ *Дудич Анджей* (Andrija Dudić Orehovički, 1533–1589) — угорський шляхтич хорватського походження. Учасник Тридентського собору, єпископ з 1560 р. (спочатку Кніну в Хорватії, згодом Печа у Південній Угорщині). 1565 р. прибув до Польщі як імператорський посол. Згодом зрікся єпископства, одружився і перейшов до аріан-антиринітаріїв (рух братів польських). Майже до кінця життя мешкав у Польщі.

⁴⁶ 1566 р. текст таки потрапив до рук німецьких друкарів і Оріховський мав намір дедикувати його австрійському імператору. Напевно, на заваді видання стала смерть автора.

⁴⁷ Див. нотатку у листі примаса Уханського до кардинала С. Гозія від 16.XI.1566 р.: «*De Orichovionostro Stanislaoferuntad aulam scriptum esse, quod iam obdormierit in Domino, utinam animae eius requiescat in Eoetsanctissima pace. Causa mortis eius sollicitudinem de liberis et ex nonnullam cum propinquis dissensionem obortam, cui accessit etiam amici cuiusdam dicti Siemuszkowski, vicecapitanei Leopoliensis, admonitio et familiaris obiurgatio quod se cum liberis ac bonis in magnum coniecisset periculum, dum pro domino Barzi [= Петро Бажа], castellano Praemisliensi, capitaneo Leopoliensi, fidei suam incautus obstrinxisset domino Liaszotae ad exsolutionem aliquid et fortassenovem millium florenorum dotis nomine Zarembianka, sorori uxoris castellanus Praemisliensis, alieno aere obaeratus, so-*

lvendoesse non possit, Orichovius, tanquamfideiussorveritus, ne de propriosolverecogatur, magniscooperataffligiperturbationibus, quibuseumebsumptumessecreditur», див.: *Uchansci anaczylizbiórdokumentówwyjaśniającychżycie i działalnośćJakubaUchańskiego* /wydałTeodorWierzbowski. — Warszawa, 1890. — Т. 3. — S. 155–156.

⁴⁸ Цікаво, зрештою, що цей двоюрідний брат Роксолана — *Валента Оріховський* (V49) Про цього дядька-стрия дружини С. Оріховського відомо, що він був досить активним протестантським діячем. Р. Холмський навряд чи надовго пережив Роксолана, отже, активність його як опікуна сумнівна.

⁵⁰ *Materyałdodziejówpismiennictwapolskiegoibiografiipisarzówpolskich.* — Т. 2. — Warszawa, 1904. — S. 14–16 (№24). Щодо датування заповіту: Я.-К.Тарновський міг з'явитися серед опікунів лише після смерті батька 1561 р., а Я.Гербурт названий тут любачівським каштеляном, яким він був до 1564 р.